

К. СИТНИК, В. БАГНЮК

ВІН БАЧИВ ЧЕРЕЗ СТОЛІТТЯ

12 березня — 140 років від дня народження В.І. Вернадського

Щедра українська земля дала світові чимало талановитих, яскравих особистостей. У листі до П.І. Гессе від 1 жовтня 1844 р. Тарас Шевченко писав: «История Южной России изумляет каждого своими происшествиями и полусказочными героями, народ удивительно оригинален, земля прекрасная... И все это до сих пор никем не представлено пред очи образованного мира, тогда как Малороссия давно имела своих композиторов, и живописцев, и поэтов... Что же нам сказать, ее детям, должно любить и гордиться своей прекрасной матерью»¹.

Володимир Вернадський

Серед славетних синів українського народу однією з наймасштабніших постатей є вчений-енциклопедист, природознавець, мислитель світового рівня Володимир Іванович Вернадський. Його ім'я зіркою першої величини сяє на науковому небосхилі. Заслуги вченого перед українським народом важко переоцінити. Хтось може заперечити нам: мовляв, Вернадського знають у світі як видатного російського вченого. Що ж, росіяни мають право вважати його своїм. Як відомо, у меморіальному списку видатних діячів російської науки, техніки і культури багато українських імен: зокрема композитори М.С. Березовський і Д.С. Бортнянський, письменники М.В. Гоголь і В.Г. Короленко, авіаконструктор І.І. Сікорський, конструктор реактивних двигунів М.К. Янгель, «батько» космічних апаратів С.П. Корольов, кінорежисер О.П. Довженко. В.І. Вернадський — у цьому ж ряду.

Він здобув визнання як основоположник багатьох нових наук і наукових напрямів, творець революційного вчення про біосферу, організатор і перший президент Української академії наук та багатьох наукових установ СРСР, геніальний теоретик, який визначив магістральний шлях пізнання Всесвіту і законів розвитку цивілізації. Авторитет ученого був незаперечним не тільки в Російській імперії, а потім — у Радянському Союзі, де він жив і працював, а й за рубежем. Про це свідчить, зокрема, обрання його академіком Імператорської академії наук, Академії наук України, АН СРСР, Паризької і Чехословацької академії наук, почесним членом Асоціації наук Великої Британії і багатьох інших зарубіжних наукових товариств.

Лише геній задовго до появи висотної авіації і космічних кораблів міг так пророчо описати Земну кулю: «Своєрідним, єдиним у своєму роді... відмінним і неповторним в інших небесних тілах постає перед нами образ Землі — її зображення в Космосі, що вимальовується зовні, збоку, з глибин безмежного небесного простору. В образі Землі проявляється поверхня нашої планети — її біосфера, її зовнішня оболонка, що відділяє її від космічного середовища».

У передмові до ювілейного видання фотоальбому, присвяченого В.І. Вернадському, упорядники підкреслюють: «Він був одним з тих представників російської інтелігенції, яка створила велику російську культуру кінця ХІХ — початку ХХ ст.». І це правда. Як правда і те, що Володимир Іванович з діда-прадіда був українцем, і не лише етнічним, а й українцем — патріотом своєї землі.

Більша частина життя В.І. Вернадського пов'язана з Україною. В Харкові минули його дитячі літа. В селі Великі Шишаки, що на Полтавщині, Вернадські мали садибу, куди майже щороку на літо приїздили всією родиною. Батько багато розповідав Володимирові про історію і культуру українського народу, про генеалогію сім'ї Вернадських. Адже вони належали до знатного українського роду. Прадід Володимира по батьковій лінії був із запорозької старшини, воював у війську Богдана Хмельницького.

Дід майбутнього вченого — Василь Іванович — закінчив медичний факультет Московського університету і служив військовим лікарем, брав участь у походах О. Суворова через Альпи. Навіть в умовах війни він залишався передусім професіоналом-медиком, для якого головне — гуманність у ставленні до тих, хто потребував його допомоги. Так, коли французькі війська взяли у полон лазарет, яким керував штаб-лікар В.І. Вернадський, то з'ясувалося, що там, окрім російських солдатів і офіцерів, лікувалося близько тисячі французів, італійців та австрійців. Повернувшись з війська додому, він одержав чин колезького радника. Василь Іванович був одружений з Катериною Яківною Короленко — рідною сестрою діда письменника В.Г. Короленка.

Батько В.І. Вернадського — Іван Васильович (1821–1884) — народився у Києві, закінчив Київський університет Св. Володимира, потім кілька років вивчав політичну економію за рубежом. Завідував кафедрою політекономії у Київському університеті. Одружився з дочкою відомого російського економіста Миколи Шигаєва — Марією, після чого молода сім'я разом із бабусею Катериною переїхала до Москви. Там Іван Васильович викладав політекономію і статистику в Московському університеті. А ще через деякий час сім'я перебралася до Петербурга, де І.В. Вернадський отримав посаду професора Головного педагогічного інституту.

З Марією Миколаївною батько Володимира Вернадського прожив, на жаль, усього десять щасливих років. Вона рано померла, залишивши йому сина Миколу. Згодом Іван Васильович одружився вдруге. Його дружиною стала двоюрідна сестра покійної Марії — українка Ганна Петрівна Константинович, за фахом учителька музики і співів. У 1863 р. у подружжя народився син Володя, а потім — його сестри Катерина та Ольга. Діти зростали в атмосфері доброзичливості, взаємоповаги і любові. Особливо зблизилися Микола і Володя. Ганна Петрівна мала приємний і сильний голос (меццо-сопрано), гарно вишивала. Завдяки господині у будинку Вернадських завжди було затишно, звучала рідна мова і пісні.

Однак невдовзі Вернадським довелося залишити Північну Пальміру. Несприятливий клімат позначився на здоров'ї Івана Васильовича. Тому 1868 р. сім'я переїхала з Петербурга до Харкова — одного з провідних наукових і культурних центрів тодішньої Російської імперії. Мальовнича українська природа і близьке за духом оточення — родичі, няня, друзі, серед яких найбільше було представників місцевої інтелігенції, — благотворно впливали на формування юного Володі. Він дізнається про славу історію козаччини, про боротьбу українського народу за свою незалежність. Незважаючи на жорстокі жорна русифікації, тут ще жив український дух і зберігалася мова.

У 1873 р. Володимир стає першокласником Харківської гімназії. Але невдовзі родина виїздить за кордон (Відень, Прага, Дрезден, Венеція), де Іван Васильович стажується у галузі політекономії. Через кілька років Вернадські повертаються до Петербурга з його бурхливим політичним життям. Тринадцятирічний Володя продовжує навчання у третьому класі 1-ї Петербурзької гімназії. Коло його інтересів уже в цей час досить широке: література, історія, природознавство і мови — російська, українська, англійська, польська, німецька.

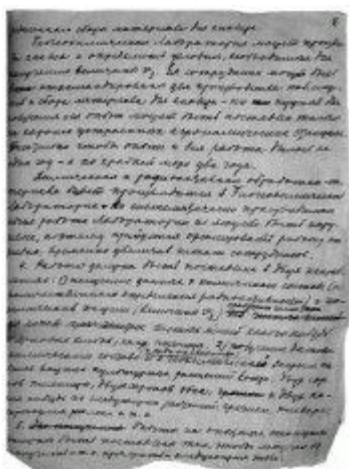
У 1881 р. Володимир Вернадський вступає на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету, де в ті часи викладала когорта видатних учених: Д.І. Менделєєв, В.В. Докучаєв, А.М. Бекетов, І.М. Сеченов, О.М. Бутлеров. Його найближчим учителем став Василь Васильович Докучаєв, який сповідував прогресивну методологію наукових досліджень: вивчав предмети і явища у їх складних взаємовідносинах, з урахуванням прямих і зворотних зв'язків між живою і неживою матерією. В. Вернадський швидко росте як науковець і громадянин. Ще у студентські роки він визначає кредо свого життя: «... Завдання людини полягає в тому, щоб приносити найактивнішу користь тим, хто її оточує»².

В.І. Вернадський. 1890-і роки

Прагнучи бути корисним суспільству, Володимир стає членом одного з народницьких гуртків, де спілкується з багатьма прогресивними науковими і громадськими діячами. Учасницею гуртка була й Наталія Єгорівна Старицька. Згодом В.І. Вернадський одружився з нею і прожив, за його словами, «душа в душу і думка в думку» майже 56 щасливих років.

По закінченні університету Володимир Іванович працює у мінералогічному кабінеті цього закладу. Невдовзі його посилають у відрядження до Італії, Німеччини і Франції для вдосконалення знань з мінералогії. Там він до самозабуття працює і вчиться. Після закордонного стажування молодий науковець разом з дружиною переїздить до Москви, де читає курс мінералогії та кристалографії у Московському університеті. Проте його думки вже сягають далеко вперед. Вернадський всерйоз захоплюється радіогеологією, біогеохімією, філософією.

Сторінка рукопису В.І. Вернадського

На ті часи припадає оригінальне визначення ним геохімії. Ця нова наука, за його словами, «...вивчає хімічні елементи, тобто атоми земної кори, і наскільки можливо — всієї планети. Вона вивчає їх історію, їх розподіл і рух у просторі-часі, їх генезис і співвідношення на нашій планеті»³.

Перебуваючи на посаді товариша міністра у Міністерстві просвіти Тимчасового уряду Росії, В.І. Вернадський виявляв глибоку обізнаність зі станом справ у науці і освіті величезної імперії, брав активну участь у багатьох організаційних заходах.

Виконуючи свої службові обов'язки, Володимир Іванович завжди був максимально об'єктивним і коректним щодо національного питання. Так, розповідаючи у своєму щоденнику про нараду товаришів міністра, де обговорювалися

права шкіл з польською мовою навчання, він констатував: «Загалом у всіх у нас погляд один: рівноправ'я з російською»⁴.

З огляду на неоднозначність публікацій різних авторів щодо, так би мовити, «українськості» видатного вченого, очевидно, доречно детальніше розглянути це питання. Як уже згадувалося, Володимир Іванович, по суті, мав дві батьківщини, і важко напевно сказати, яка була йому ріднішою. З дитинства пов'язаний з Україною родинними і дружніми взаєминами, Вернадський глибоко розумів витoki українського національного руху, щиро симпатизував йому.

Ось запис у щоденнику: «З Імшенецьким і Бельговським обговорювали звернення і платформу Української партії волі. З ними цікава розмова про українську мову і українське питання. Обидва вважають себе українцями, але гадають, що культура духовна загальна. Толстой, Тургенев, Гончаров настільки ж рідні українському мужику, як і великоросійському. Я в цьому багато в чому з ними згоден, але вважаю, що їх ставлення до української мови недостатнє. Мені здається, потрібно розрізнати — російське, українське, великоросійське...».

І далі: «... Цікаве ставлення до українського питання творчих сил у Полтаві — негативне. Повне у них безлюддя. Серед працюючих натуралістів — жодного національно налаштованого українця... і взагалі всі, хто творить яскраву культурну роботу в Полтавщині, не українці»⁵, — з прикрістю пише він.

За першої ж нагоди Вернадський намагається вивчати українську мову. Дочка Ніна, котра добре володіла нею, допомагає батькові в цьому. Гуляючи, вони часто розмовляють українською. Схоже, що Вернадський мислив двома мовами. Про це свідчить, зокрема, значна кількість українізмів у його рукописах.

У статті «Українське питання і російське суспільство», вперше опублікованій у 1988 р., В.І. Вернадський підкреслював: «Небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в упередженому трактуванні його як шкідливого і до того ж наносного явища в державному і національному організмі»⁶.

На тлі розгулу більшовицького терору у Петербурзі і Москві Вернадський захоплено сприймає звістку про повну самостійність України, яку проголосила Центральна Рада 11 січня 1918 року. Як справжній гуманіст, він не визнавав більшовицького перевороту, відкидав саму ідею насильницької зміни влади. Характеризуючи тогочасну політичну ситуацію, вчений пише: «...Дуже неспокійно і тривожно за майбутнє... Знову яскраво проявився анархізм російської народної маси і єврейських вождів, які відіграють таку ж роль у цьому русі...»⁷. І далі: «Більшовицький рух, без сумніву, має корені в населенні, у простолюдді, в натовпі. Він не вірить інтелігенції...»⁸.

Після арешту Тимчасового уряду О. Керенського нависла небезпека і над В.І. Вернадським. Спочатку він переховується у друзів і знайомих, планує втечу в Україну. З далекого Петербурга Вернадський пильно стежить за подіями в Україні. Йому хочеться вірити, що вона здобуде незалежність. У щоденнику записує: «Ясно, що українська Рада дуже вміло веде справу, як політик, дедалі збільшує своє значення — але реально ділова сторона вельми невдала, наприклад, організація вільного козацтва, захист церковних плантацій і т. д. Декрет про землю, мабуть, помилка. Зараз вона туди (в Київ) викликала надійніші війська — гайдамацький курінь і 700 чорноморських матросів. Українські київські війська — дезертири і по-більшовицьки налаштовані... Винниченко — щирий прибічник єднання з Росією на ґрунті федерації... Чорносотенні елементи

перебувають масами серед більшовиків. До них приєднуються і злочинні елементи... Це серйозна небезпека»⁹.

У зв'язку з революційними подіями і загрозою для власного життя Вернадський таємно від'їздить до Полтави, де зав'язує контакти з місцевою інтелігенцією. Продовжує багато працювати. Проте Полтава швидко опинилась у руках російських і українських більшовиків, які почали втілювати ідею Леніна про приєднання України до Росії. Певний час влада переходила із рук у руки: від Центральної Ради — до більшовиків, від них — до кадетських діячів місцевого державного управління... Пізніше, як відомо, Україну очолив гетьман П.П. Скоропадський.

На початку травня 1918 р. Вернадський у складі делегації від Полтави їде до Києва на з'їзд української партії Народної Воли і зупиняється у давнього товариша — історика М.П. Василенка, який тоді поєднував пости міністра закордонних справ і міністра народної освіти України. Вернадський пише: «З його розмов видно, що німці найнещаднішим чином грабують Україну, беруть і скуповують, що можна. Вони повні господарі становища... Рада являла повне безсилля»¹⁰. Розчарований Володимир Іванович і партійним з'їздом: «...Очевидно, що з'їзд досі неясно усвідомлює відділення України і сьогоднішня доповідь Ржепецького про національну валюту справила величезне враження. Він підняв ясніше, ніж Василенко, питання про Крим, необхідність включення його в Україну... На диво сильний російський культурний струмінь і ясно, що українізація навряд чи може пройти. У доповіді Київського обласного комітету про українську мову говориться як про одну з державних»¹¹.

У цей же час у В.І. Вернадського з'являються ознаки зневіри щодо спроможності української еліти боротися за незалежність: «Багато в українців невпевненості і страху за майбутнє... Разом з тим, без сумніву, всередині йде великий і, я гадаю, дуже активний процес свідомого логічного характеру у зв'язку з питанням українським, майбутнім Росії...»¹².

У Володимира Івановича виникає зневага до тих носіїв нової, начебто української, влади, які використовують її у своїх інтересах: «Йде годівля, створення численного невігласького, жадібного до грошей чиновництва, нездатного до дії, і хабарництва»¹³.

У щоденнику вченого з'явився запис, схожий на чіткий присуд досвідченого і проникливого діагноста: «Навряд чи зможе за умов, які є в країні, відродитися Україна з чисто українською мовою і культурою. Для цього немає жодної верстви, яка б підтримувала і жила цією ідеєю...»¹⁴. Не можна не помітити великої схожості тодішньої ситуації в Україні із сьогоднішньою, коли на дванадцятому році нашої незалежності залишаються нерозв'язаними гострі проблеми розвитку економіки, культури, науки.

На відміну від деяких ультрапатріотично налаштованих українців, Вернадський не вірить у те, що незалежність Україні можуть принести німецькі, австрійські чи інші іноземні багнети. У серпні 1918 р. вчений занотовує: «... Зазначу тільки, що я бачив тоді ж М.А. Шастуна, який виїхав 13.08 з Петрограда і привіз дуже цікаві новини. Він українець і раніше, але не «щирий» у сенсі вузького націоналізму. Цікаве його враження, що настрої антиукраїнський такий сильний у Петрограді і впливи економічного зв'язку такі великі, що у випадку чого Україна буде завойована Великою Росією, а національне почуття тут слабе...»¹⁵.

Такими були реалії того часу. Тож не дивно, що по приїзді в Україну вимріяний з дитинства романтичний образ батьківщини і палке бажання вибороти для неї

самостійність зазнають певної переоцінки. З огляду на тодішню політичну ситуацію, залишався, на думку В.І. Вернадського, один шлях — федеральний устрій нової демократичної Російської держави, в якій Україна була б автономною. У ті часи такої думки дотримувалася значна частина української інтелігенції.

Незважаючи на те, що влада в Києві з кінця 1918-го до початку 1919-го року весь час змінюється, а соціальні явища щоразу доходять до «точки кипіння», Вернадський залишається тут і продовжує роботу з організації Української академії наук. Він очолює кафедру мінералогії фізико-математичного відділення Академії, читає лекції з геохімії в університеті Св. Володимира, бореться з опонентами своєї концепції УАН. Усю свою енергію і величезний досвід учений спрямовує на заснування УАН та її бібліотеки. Разом з М.П. Василенком він створює Комісію з організації УАН, до якої вони залучають відомих діячів науки і культури Києва, Харкова, Львова та інших міст.

Ухваленим ще за Центральної Ради в 1918 р. Статутом Академії надавалося право друкувати праці українською або тією мовою, якою забажає автор. Трохи пізніше, в грудні 1918 р., уже за Директорії, до статуту було внесено такі зміни: «Українська АН друкує праці українською мовою і, якщо автор забажає, одночасно однією з таких мов: французька, німецька, англійська, італійська або латинська». При обговоренні цього пункту статуту з ініціативи російськомовних учених спалахнула гостра дискусія. З метою примирення сторін В.І. Вернадський запропонував інше формулювання: «друкувати тією мовою, якою забажає УАН, але зі згоди автора». Володимир Іванович прагнув зберегти зв'язки з російською наукою, залучити до УАН авторів, котрі писали російською мовою, та забезпечити швидкий вихід української науки на європейський і світовий рівні. У середині 1918 р. при УАН була створена універсальна Національна бібліотека України, яка функціонувала під керівництвом тимчасового комітету на чолі з В.І. Вернадським (тепер — Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського НАН України).

3 грудня 1919 р. Київ удруге захопили більшовики. Добровольча армія Денікіна, з режимом якого Вернадський намагався співпрацювати, відступила. Разом з М.П. Василенком та групою інших учених йому доводиться виїхати до Ростова. Та Володимир Іванович і тут не забуває про своє дітище — УАН. У вагоні він обговорює з Василенком питання щодо створення у Києві зоологічного музею, який би відрізнявся від аналогічного Петроградського і не повторював інших зоомузеїв.

У цей час до Ростова приїздить І.П. Демидов з групою українських громадських діячів, які подають Денікіну доповідну записку про становище в Україні. В ній ідеться про аграрне питання, викладання української мови в середніх школах, обласне самоврядування. Денікін начебто відгукується на вимоги делегації, заявляє, що він завжди був ворогом централізації, хоч і виступає за єдину Росію з федеральним устроєм. Втім, В.І. Вернадський, не будучи професійним політиком, бачить далі, ніж Денікін, Колчак, Юденич та інші тодішні російські вожді. Він вважає, що відновлення Росії не повинно йти шляхом реставрації.

Та найбільше вчений побоюється того, що за розвалу держави йому не вдасться реалізувати свої наукові ідеї. Заради можливості займатися наукою він готовий на все: на переїзд до Новоросійська, Одеси, Криму, Болгарії, навіть на Захід чи в Америку. Свої роздуми з цього приводу він довіряє тільки щоденнику: «Я зовсім неясно уявляю свою наукову вагу на Заході. Все головне друкувалося російською мовою. Та над усе хочеться мати можливість наукової роботи»¹⁶. Тому, коли армія Денікіна була розгромлена більшовиками, після тривожних сумнівів і вагань, він приймає запрошення очолити кафедру геохімії і мінералогії Таврійського університету.

Але ще до Криму складні перипетії того періоду загнали В.І. Вернадського до Новоросійська, де ще трималася влада Верховних Козачих Кругів Дону, Кубані і Терека, з якими генерал Денікін намагався укласти політичний союз. Проте і тут невдовзі починається наступ більшовиків. Володимиру Івановичу вдається отримати дозвіл на вільний виїзд з Новоросійська до Криму. Перед цим він у список професорів, котрі збираються евакуюватися з охопленої революцією Росії, записав себе, дружину і доньку.

У Ялті В.І. Вернадський, нарешті, зустрічається зі своєю родиною — дружиною, сином Георгієм і донькою Ніною. Вони оселяються на дачі Бакуніної. Та випробування не скінчилися. Володимир Іванович тяжко захворів на висипний тиф. Навіть була загроза смерті, тому за порадою лікаря викликали сина Георгія, який працював тоді в Сімферополі і тому зміг дістатися до Ялти пішки. Та, на щастя, батько одужав.

У Таврійському університеті В.І. Вернадський читає лекції з геохімії, займається наукою. Його обирають головою Комісії виробничих сил, він веде значну науково-організаційну і громадську роботу, але думки про еміграцію не полишають вченого. Та доля розпорядилася інакше.

Після смерті 2 жовтня 1920 р. першого ректора Таврійського університету анатома Р.І. Гельвіга на цю посаду обирають В.І. Вернадського як найбільш авторитетного з університетських професорів. «Якби він не вмер, я був би у Лондоні», — запише Володимир Іванович пізніше. Отже, і цього разу почуття обов'язку перемогло, вибір було зроблено.

31 жовтня 1920 р. новий ректор виступає перед студентами з доповіддю, в якій викладає своє бачення завдань університету. Він проголошує засади свободи науки і свободи викладання — автономія, але не анархія, — дає оцінку історичному моменту у зв'язку з розпадом Росії та українським питанням. З притаманними йому енергією і наполегливістю Вернадський використовує всі можливі канали і особисті зв'язки для реанімації науково-навчальної діяльності університету.

Працюючи в Криму, Володимир Іванович пильно стежить за подіями в Росії і драмою більшовицького режиму: «... Розшук розвинутий надзвичайно, розстріли йдуть безперервно, у місцевих надзвичайках переважають хулігани, грабіжники, «контрреволюціонери»¹⁷, — пише він, посилаючись на полковника, який виїхав із Брянська.

Згодом кримські більшовики спровадили вченого до Петрограда. Щоправда, до цього у Вернадського з'явилася альтернатива: виїхати за власний рахунок на англійському військовому кораблі за кордон. Він мріє про Інститут живої речовини на березі океану в Америці. Та от «рахунку» у нього не було, та й досить примарним видавався намір створення Інституту живої речовини, на який, на жаль, ніхто не квапився викласти кошти. Можна лише здогадуватися, наскільки трагічним для вченого був цей період складної внутрішньої боротьби, розчарувань, втрати ілюзій. Зрозуміло лише одне: думка про еміграцію не полишала його всі ці роки.

Так, перебуваючи упродовж 1922–1926 років у Європі, Вернадський продовжує шукати університет або спонсора, який би фінансово підтримав його ідею створення бодай не науково-дослідного центру, то хоча б скромної біогеохімічної лабораторії. Такий вихід, на його думку, зміг би виправдати його гріх, якщо він залишить батьківщину і працюватиме за кордоном.

Тим часом драматизм революційних подій наростає, владу в Україні всерйоз і надовго захоплюють більшовики. Володимир Іванович доводиться загнати своє справжнє ставлення до них глибоко у потаємні закутки душі. Підтвердженням цього є численні висловлювання Вернадського в щоденниках і листах. Якби більшовикам був відомий зміст щоденників В.І. Вернадського, вони неодмінно знищили б їх автора. Це добре усвідомлював сам Володимир Іванович.

Його сподівання на незалежність України виявилися марними, хоча жевріла надія на автономію у складі Великої Росії. В часи громадянської війни була загроза і для самої Росії як незалежної держави. Вихід учений вбачав у спільній боротьбі, у порозумінні між поміркованими колами українського суспільства і передовою, демократично налаштованою російською інтелігенцією. Отже, він закликає сторони до діалогу. На думку Вернадського, існуючі міжнаціональні проблеми можна розв'язати шляхом встановлення федерального устрою держави та надання Україні рівних з Росією політичних прав, а також прав навчання і користування рідною мовою, розвитку культури тощо.

Навіть у часи революційної смуги В.І. Вернадський ніколи не полишає наукової роботи, вивчає праці учених з багатьох наукових дисциплін, нерідко далеких від його основного фаху. Так, у березні 1918 р. він занотує: «Закінчив вчора і сьогодні Костичева про зародження життя на Землі; Морозова — біологію лісових паразитів; Холодковського «Курс ентомології». Читав Шарпа «Комахи», Карєєва «Історія нового часу», «Записки Катерини II», Талієва «Вступ до ботанічного вивчення Харківської губернії», Гребнера «Географія рослин» ¹⁸.

Може скластися враження, що В.І. Вернадський досить часто змінював свої погляди: то відстоював незалежність України, то виступав за федеральний устрій Росії, то ненавидів більшовиків, то почав з ними співпрацювати. У листі до сина Георгія, що виїхав з Росії і мешкав у той час у Празі, Володимир Іванович пише: «Найбільше боюсь руйнування Російської держави, бо знову зв'язати частини, що розірвалися, ніколи не вдається — Україна і Грузія — найбільш небезпечні частини... Якщо руйнування не буде — у мене все міцніше віра чи, скоріш, свідоме переконання, що врешті-решт Росія йде до демократичного робітничого селянського царства з сильною федеральною структурою...» ¹⁹.

Цей фрагмент листа, як і деякі інші висловлювання В.І. Вернадського, дають підстави окремим історикам стверджувати, що вчений завжди стояв за «єдину і неділиму» і після нетривалих коливань полюбив Радянську імперію. Найімовірніше, такий висновок нав'язаний характеристиками, які давалися В.І. Вернадському в радянських енциклопедіях і довідниках. З них вимальовується образ видатного радянського ученого—геолога, геохіміка, біогеохіміка, творця вчення про ноосферу, який визнав Жовтневу революцію, беззастережно перейшов на бік радянської влади і завдяки цьому вніс великий вклад у розвиток соціалістичної науки і народного господарства СРСР.

Однак достеменно відомо, що Володимир Іванович постійно перебував під пильним наглядом «ЧК». Він навіть побував у камері попереднього ув'язнення Петроградської Надзвичайної комісії (липень 1921 р.), де його з усією упередженістю допитували. Гадаємо, Вернадського врятували його великий авторитет як ученого і громадського діяча, до того ж за нього заступилися деякі впливові особи, що симпатизували йому як порядній, доброзичливій людині.

На наше переконання, цитовані вище рядки з листа В.І. Вернадського є дипломатичним ходом автора, який у такий спосіб прагнув захистити від всюдисущої «ЧК» своїх улюблених дочку й сина, що перебували в еміграції, та продемонструвати власну лояльність до радянської влади. Адже мати родичів за кордоном і підтримувати з ними зв'язки було тоді дуже небезпечно. Радянська охранка постійно стежила за такими особами і в разі найменшої підозри могла зламати їм кар'єру, а то й позбавити життя. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Георгій рішуче не прийняв більшовизму, а у своїх наукових публікаціях усіяко обстоював відродження російської монархії та підтримував тісні стосунки з непримиренною до більшовиків російською інтелігенцією за кордоном.

Володимир Вернадський добре усвідомлював свою місію на Землі: «Мені судилося сказати людству нове в тому вченні про живу речовину, яке я створюю... Це є моє покликання, мій обов'язок, покладений на мене, який я повинен проводити в життя—як пророк, що відчуває всередині себе голос та закликає його до діяльності... Зараз я усвідомлюю, що це вчення може справити такий вплив, як і книга Дарвіна»²⁰. Заради досягнення цієї мети вчений був готовий піти на компроміс з більшовицькою владою. І він зробив це, бо як справжній патріот прагнув втілити головну ідею свого життя у себе вдома.

З поверненням до Петрограда для В.І. Вернадського почався тривалий і плідний період наукової та науково-організаційної діяльності. Невеликою перервою у цій інтенсивній роботі (1922–1926) стало відрядження до Франції для читання лекцій у знаменитій Сорбонні. Повернувшись з Парижа, Вернадський публікує чи не найголовнішу книгу свого життя — «Біосфера», в якій уперше теоретично визначає поняття біосфери як шару активного органічного життя Землі, що використовує енергію Сонця та перебуває у тісних прямих і зворотних зв'язках з геологічними оболонками та атмосферою Землі.

Основи вчення В.І. Вернадського про біосферу за останні три чверті століття практично не зазнали змін, бо до нього важко додати щось принципово нове. За сучасними уявленнями, біосфера займає на суші товщу близько 12 км, а в межах океану — 17 км (теоретичний вертикальний максимум можливих проявів життя у верхніх шарах атмосфери лежить на висотах до 100 км). Нижня теоретична межа біосфери пролягає на глибині 25 км.

Вчення В.І. Вернадського про біосферу має величезне науково-практичне значення. Воно є основою пізнання законів розвитку природи, зокрема «колиски» людської цивілізації— Землі, та розробки заходів, необхідних для її охорони від негативних природно-техногенних змін і для передбачення цих змін. Це життєво необхідно сучасній людині, щоб вижити на планеті, забезпечити майбутнє для своїх нащадків. Адже, як писав великий Гете, «люди підкоряються законам природи навіть тоді, коли діють проти них».

Відтоді вченим було опубліковано десятки фундаментальних, експериментальних і публіцистичних праць, присвячених найактуальнішим питанням геохімії, мінералогії, радіохімії, біогеохімії, філософії, біосферології та ноосферології. В останні роки життя В.І. Вернадський особливо багато уваги приділяв філософсько-теоретичним розробкам таких проблем, як життя в Космосі, автотрофне живлення людини, вченню про ноосферу.

Багатогранна наукова творчість Володимира Івановича спиралася на унікальну ерудицію, зумовлену широтою його інтересів. Він вивчав класиків світової літератури, філософії, науки, глибоко аналізуючи зміст їхніх творів. Так, Гете він вважав справжнім натуралістом: «Я відчуваю щось у ньому споріднене і однаково розумію його інтерес і до природи, і до мистецтва, і до історії». Перебуваючи в 1936 р. у Німеччині, В.І. Вернадський зробив усе можливе, щоб відвідати музей Гете у м. Веймарі. Під

враженням побаченого там, осмислюючи спадщину поета і природознавця, він написав статтю: «Гете як натураліст (Думки і зауваження)». Вона була опублікована вже по смерті автора.

В.І. Вернадський знаходив велику інтелектуальну насолоду, читаючи твори Достоєвського, Данте, Бальзака, Тургенєва, інших видатних письменників, а також вивчаючи праці філософів Дідро, Мальбранше, Спінози, Канта, Фульє, Берклі, Шопенгауера, Гегеля, Сведенберга, Флоренського, Гюйо, староіндійських мудреців. Однак коло інтересів В.І. Вернадського аж ніяк не обмежувалося сферою інтелектуальної творчості. «... Я ніколи не жив самою лише наукою», — писав він.

Як справжній громадянин, учений гостро реагував на політичні події у суспільстві, був одним з творців кадетської партії. У своїх щоденниках він дав чітку характеристику різним політичним моментам у житті країни і різним політичним шарам інтелігенції — носіям ідеалів «народної волі», соціалізму. Однак у часи громадянської війни В.І. Вернадський не раз втрачав віру в раніше виплекані ідеали і впадав у меланхолію. Часом його висловлювання набували надто різкого характеру: «Я не можу собі уявити і не можу примиритися з падінням Росії, з перетворенням російської культури на турецьку чи мексиканську. Мені здається це неможливим, оскільки я бачу величезні можливості і те зростання, яке відбувалося у ХХ столітті. Але, з другого боку, огидні риси лінивої, темної тварини, яким є російський народ, — російська інтелігенція, не менш за нього рабська, хижа і продажна, те історичне «лиходійство», яке так яскраво зараз виявляється довкола, примушує іноді впадати у відчай щодо майбутнього Росії і російського народу... Російський «визвольний» рух був по суті рабським рухом. Ідеал — самодержавний і кріпосницький лад...» ²¹.

Перепадає від Вернадського й українцям. У часи гетьмана Павла Скоропадського, коли за договором Україну розділили на зони впливу німців і австро-угорців, Володимир Іванович зазначає: «Враження від української влади те ж — безсилля і бездарність... Українці грають сумну роль маріонеток, що привели у свою країну іноземців-гнобителів» ²². З неприхованою відразою говорить він про деяких своїх сучасників — українських інтелігентів, які за царського режиму цуралися всього українського, приховували, що вони українці, а з приходом Центральної Ради миттєво стали «щирими», а нерідко — носіями крайніх шовіністичних поглядів. Критикує В.І. Вернадський і єврейське населення Російської імперії: «Євреї — безумці. Говорять про погроми, і в той же час вони дратують і ображають населення, з яким у даний момент могли іти разом. Погром загрожує обом» ²³.

Багато в чому суспільно-політична ситуація в Україні, яку описує вчений, нагадує нинішню: брак належної консолідації нації, «неукраїнськість» влади, розбрат у суспільстві та серед його верхівки, корупція чиновництва, байдужість значної частини населення до проблеми функціонування державної мови.

Неоціненним скарбом для нащадків стали щоденники Володимира Івановича. Вчений аналізує в них політичне становище Росії і всієї світової спільноти в роки Жовтневого перевороту і громадянської війни, відгукується на події, що відбувалися в Україні, розповідає про драматичні епізоди з власного життя. Чимало відомостей про вченого знаходимо і в архівних матеріалах.

Незадовго до того, як у лютому 1921 р. В.І. Вернадського разом з групою професорів і кримських діячів через їхню неблагонадійність більшовики відправили до Петрограда, стався епізод, який мало не коштував ученому життя. У Севастополі залишалося багато

офіцерів врангелівської армії, які не встигли на кораблі, що відпливали за кордон. Їм загрожувала загибель. Дізнавшись про це, Вернадський розпорядився негайно видати 200 молодим офіцерам посвідчення студентів Таврійського університету, чим врятував їхнє життя. На жаль, інформація про той вчинок дійшла до чекістів. Що завадило їм розстріляти Володимира Івановича? Про це можна лише гадати.

В.І. Вернадський завжди безстрашно ставав на захист своїх колег, нерідко ризикуючи власним життям. Так, він заступився за науковця О.О. Стевена, який певний час виконував функції міністра продовольства в уряді генерала Врангеля в Криму. Однак клопотання Володимира Івановича не допомогло. Наступного дня після розстрілу Стевена кримські газети опублікували запит «ЧК» з вимогою до Вернадського пояснити свою поведінку. Над головою вченого зібралися хмари. З'явилася характеристика на нього, підписана комісаром вищих навчальних закладів Криму: «Професор кафедри мінералогії і геохімії, політичний біженець, організатор академії наук при гетьмані... Будучи ректором Таврійського університету, намагався пов'язати діяльність університету з політикою Врангеля з метою зміцнення білогвардійців... Особливо яскраво характеризує діяльність і погляди Вернадського звернення, проведені ним через Раду університету і адресовані Європейській громадській думці, для обробки останньої в напрямі, ворожому Радянській владі. У зв'язку з цим, незважаючи на великі наукові заслуги Вернадського, залишення його в Криму є політично неприпустимим»²⁴.

Складається враження, що В.І. Вернадського впродовж усього життя хтось оберігав — чи то Бог, чи то доля... Але був у нього і реальний світлий ангел-охоронець — його вірна дружина Наталія Єгорівна. Вона стала для нього найближчим другом, мудрою порадицею, невтомною помічницею, турботливою матір'ю його дітей. Лише за такого міцного і надійного тилу міг так повно розкритися талант ученого. Наталія Єгорівна не раз рятувала чоловіка (у прямому значенні цього слова) від більшовицької гільйотини, виявляючи при цьому неабияку винахідливість і відвагу. За свідченням дочки Вернадських Ніни, ця тендітна й інтелігентна жінка, як коршун, накинулася на чекіста, що прийшов арештовувати Володимира Івановича за видачу студентських квитків офіцерам врангелівської армії. І той ошелешено відступив.

Про те, що в роки жовтневого перевороту і громадянської війни В. Вернадський ходив «по лезу ножа», є багато свідчень. Наприклад, у двадцятому році в Америці пішли чутки про розстріл ученого. Вражений цим, І.І. Петрункевич (один із засновників кадетської партії, який емігрував з Росії) писав однопартійцю Ф.І. Родичеву: «... У російському посольстві у Вашингтоні отримана звістка про розстріл Володимира Івановича. Його образ відтоді не покидає мене. Я дуже любив його, навіть більше, ніж думав, тільки тепер я це відчуваю, і його розумні очі весь час дивляться на мене...»²⁵.

В історії науки важко знайти вченого, який би зробив так багато для людства, як В.І. Вернадський. Плоди його проникливого розуму і титанічної праці — це започатковані ним нові науки і наукові напрями: геохімія, космохімія, радіохімія, радіогеологія, біогеохімія. Він був «хрещеним батьком» багатьох видатних учених сучасності, створив десятки нових науково-дослідних інститутів, музеїв, наукових шкіл. Завдяки його проникливості і могутньому інтелекту сформульовано нові погляди на природу, розроблено вчення про біосферу, концепцію ноосфери як важливої фази її еволюції. Геніальні ідеї В.І. Вернадського — про геологічну вічність життя, про планетарну роль людини і людства, про розширення наукової свідомості у світі — вражають сучасні, точні, з великим пророчим потенціалом. Праці вченого мають неоціненне світоглядне значення, оскільки доповнюють такі корінні поняття науки і філософії, як матерія, енергія, простір, час, Всесвіт.

В.І. Вернадський належить до справді знакових постатей у науці. Він один з найгеніальніших мислителів, які, за словами Льва Толстого, «здатні бачити через голови інших людей і століть», один з тих, кого називають пророками.

© СИТНИК Костянтин Меркурійович. Академік НАН України. Директор Інституту ботаніки НАН України. Голова Комісії з розробки наукової спадщини В.І. Вернадського при Президії НАН України.

БАГНЮК Валентин Миронович. Кандидат біологічних наук. Керівник групи техногенних мікроекосистем відділу фітохімії і мембранології Інституту ботаніки НАН України (Київ). 2003.

¹ [\[до тексту\]](#) Т.Г. Шевченко. Листи, нотатки, фольклорні записи. — К: АН України, 1964. — Т. 6. — С. 31.

² [\[до тексту\]](#) Вернадский В.И. Из воспоминаний. — Арх. АН СССР. — Ф. 518. — Оп. 7.

³ [\[до тексту\]](#) Вернадский В.И. Избр. соч. — М.: Изд. АН СССР, 1954. — Т. 1. — С. 14.

⁴ [\[до тексту\]](#) Вернадский В.И. Дневники (октябрь 1917 — январь 1920). — К.: Наук. думка, 1994. — С. 17.

⁵ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 71.

⁶ [\[до тексту\]](#) Вернадский В. Украинский вопрос и российское общество// Дружба народов. — 1988. — № 3 — С. 247—254.

⁷ [\[до тексту\]](#) Вернадский В.И. Дневники (октябрь 1917—январь 1920). — С. 32.

⁸ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 41.

⁹ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 47—48.

¹⁰ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 85.

¹¹ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 84.

¹² [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 123.

¹³ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 73.

¹⁴ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 78

¹⁵ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 123—124.

¹⁶ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 204.

¹⁷ [\[до тексту\]](#) Вернадский В.И. Дневники (январь 1920—март 1921). — К.: Наук. думка, 1997. — С.17.

- ¹⁸ [\[до текста\]](#) В е р н а д с к и й В.И. Дневники (октябрь 1917—январь 1920). — С. 55.
- ¹⁹ [\[до текста\]](#) Историч. альманах. — Париж, 1989. — Вып.7. — С. 447.
- ²⁰ [\[до текста\]](#) Архив РАН. — Ф. 518. — Оп. 2. — Д. 11. — Л. 69 об.
- ²¹ [\[до текста\]](#) В е р н а д с к и й В. И. Дневники (январь 1920—март 1921). — С. 97.
- ²² [\[до текста\]](#) В е р н а д с к и й В.И. Дневники (октябрь 1917—январь 1920). — С. 65.
- ²³ [\[до текста\]](#) Там само. — С. 54—55.
- ²⁴ [\[до текста\]](#) Архив РАН. — Ф. 518. — Оп. 2. — Д. 46. — Л. 6—7.
- ²⁵ [\[до текста\]](#) ГАРФ. — Ф. 5838. — Оп. 1. — Д. 52. — Л.1—1 об.